

Westermarck oli oikeassa, Freud väärässä?

Katsaus keskusteluun sukurutsaustabusta

MARKUS LÄNG

Sosiobiologia pyrkii selittämään ihmisen käyttäytymistä biologisten seikkojen – perimän ja lajinkehityksen – avulla. Keskeisiin tutkimusongelmiin kuuluu sukurutsauskammo: miksi kartamme näköjään luontaisesti sukupuolisuhteita verisukulaisten kanssa? Sukurutsauskammon selittäminen on johtanut sosiobiologit kiistaan erityisesti psykoanalyttikkojen kanssa, mutta koska kysymys on tunneperäisestä ongelmasta, osapuolet ovat puhuneet toistensa ohi, ja sosiobiologit esittävät kernaasti, että psykoanalyysi (jonka he samastavat Sigmund Freudiin) on kuollut ja kuoppattu, vieläpä heidän ansiostaan (meillä viimeksi Hamilo 2003; Tammissalo 2003). Pysin seuraavassa osoittamaan, että todellisuus on monisyisempi. Useista inestitabuteorioista keskitytään seuraavassa vain sosiobiologiseen ja psykoanalyttiseen.

Psykoanalyysi ei ensimmäisenä koettanut selittää, miksi kaikissa maailman kulttuureissa kammoksutaan sukurutsausta eli lähisukulaisten seksuaalisia suhteita. Freud esittelee teoksessaan *Toiteemi ja tabu* useita aikaisempia teorioita siitä, miksi kaikissa maailman kulttuureissa kammotaan verisukulaisten sukupuolisuhteita, ja hylkää ne kaikki, joukossa Edvard Westermarckin teorian (Freud 1989, 147–149). Westermarckin teoriasta siinnyt tutkimusperinne, joka elää ennen kaikkea sosiobiologiassa, on säilynyt vaikutusvaltaisena ja sen avulla on koetettu osoittaa psykoanalyysia pseudotieteeksi. Westermarckin teoria ei kuitenkaan ole niin jyrkässä ristiriidassa psykoanalyysin kanssa, kuin sosiobiologit antavat ymmärtää, ja teorian kannattaa tulkita niin, että ne täydentävät toisiaan.

Westermarck esitti teorian teoksessa *The History of Human Marriage* (1891). Hänen mukaansa yhdessä kasvaminen johtaa siihen, että sisarusukset tai kasvattilapset eivät valitse toisiaan su-

kupuolikumppaneiksi ja kavahtavat ajatustakin (Westermarck 1925, 192–239). Westermarck ei kuitenkaan lähemmin selvitä, miten yhdessäolo saa aikaan tuollaisen vaikutuksen (ks. myös Westermarck 1934b, 116), eikä tähän ole myöhemminkään löydetty selitystä, joka sosiobiologeille kelpaisi.¹ Mikä tahansa muu syy kuin psykodynaaminen tuntuisi käyvän. Tutkimussuunnan perustaja Edward O. Wilson (1998, 195) tunnustaa:

”Toinen tutkimusrintaman puute on siinä, ettemme tunne Westermarck-vaikutuksen tarkkaa psykologista lähdettä. Ei ole osoitettu täsmällisesti, mitkä kasvinkumppanien ärsykkeet laukaisevat eston. Ei tiedetä, esiintyvätkö ne leikin, yhteisruokailun, väistämättömien keskinäisten vihanilmausten tai muiden hienovaraisten ja ehkä vain subliminaalisesti aistittujen tapahtumien aikana. Kriittiset ärsykkeet voivat olla millaisia hyvänsä, voimakkaita tai heikkoja, näkö-, kuulo- tai hajuaistimuksia, eikä niitä välttämättä ymmärretä missään tavanomaisessa aikuistyyliisessä merkityksessä.”

On huomattava, että psykoanalyysin oidipuskompleksiteoria puhuu ennen kaikkea vanhempiin kohdistuvasta lapsen halusta, joka lapsen täytyy torjua, ja ulkopuolisuuden tunnosta (esim. Tähti 1997, 166–), kun taas Westermarck puhuu ennen kaikkea sisarusten ja kasvinkumppanien keskinäisestä inhosta (Paul 1988, 259–260). Teorioissa on siis kysymys eri asioista, joita sosio-

¹Heikki Sarmaja (2002) on koettanut selittää sukupuolisen häveliäisyyden syntyä sukurutsauskammon avulla: lähisukulaisten sukupuolisuhteiden herättämä kammo on levinnyt assosiaation omaisesti koskemaan kaikkia sukupuolisuhteita. Vaikka selitys voisi periaatteessa olla psykoanalyttisestikin uskottava – torjunta leviää koskemaan viettijohdannaisia –, se on liian yksinkertainen ja kaukaa haettu, eikä Sarmaja esitä sen tueksi varsinaista näyttöä, vaan käyttää ilmiön seurausiksi sen selittämiseen; hän esittää useita vastaavanlaisia ilmiöitä eläinmaailmasta, mutta ne ovat vain analogioita, eivät selityksiä: näennäinen korrelaatio ei tarkoita kausaalivaikutusta, saati ontologista samuutta.

biologit eivät pidä riittävästi erossa toisistaan. – Äiti on pienen lapsen tärkein olento, mikä tarjoaa lapselle ravintoa ja hoivaa. Lapsen kiintymys kohdistuu voimakkaasti äitiin, eikä kiintymyksestä puutu eroottisia aiheita; toisaalta lapsi havaitsee, että äidillä ja isällä on yhdyselämä, jonka ulkopuolelle hänet on suljettu. Ei vaikuta kovin asian tuntevalta ajatella, ettei lapsi milloinkaan kohdistaisi hoitajaansa eroottisävyistä kiintymystä (ks. esim. Westermarck 1925, 204). Joka tapauksessa sukupuolinen kehitys johtaa siihen, että lapsi vetää libidovarauksen pois äidistä; psykoanalyysin mukaan tämä liittyy oidipuskompleksin ratkaisuun, Westermarckin mukaan se vain on niin, mutta syyt hän jättää arvailun varaan. Psykoanalyttista teoriaa on tarkistettu – Freudin (1989, 167–168) ”fylogeneettinen fantasia” kantalauman isänmurhasta ei vaikuta historiallisesti uskottavalta –, mutta sosiobiologit eivät edes yritä selittää tapahtumien kulkua ontogeneettisellä (yksilökohtaisella) tasolla, ja sosiobiologiaan sortuneet pitävät tätä voitonmerkinä.

Sisarusten ja yhdessä kasvaneiden lasten sukuruusainhoa on tutkittu ja siitä on saatu ilmeisen kiistatonta tilastollista näyttöä (klassisia tutkimuksia ovat Wolf & Huang 1980 ja Shepher 1983). Toisin kuin yleisesti uskotaan, nämä tutkimukset eivät kumoa psykoanalyysia. Tarkastelemme seuraavaksi lyhyesti perusteita tähän.

1. Psykoanalyysi on havainnut saman ilmiön ja pyrkii selittämään sitä.

2. Kyseiset tutkimukset eivät selvitä, mihin mekanismiin sukuruusainho perustuu; ne vain osoittavat, että yhdessä kasvaminen suunnilleen 2.–6. ikävuoden aikana johtaa tilastollisesti merkittävään sukuruusainhoon, joka on tulkittu avioliittojen määrästä ja laadusta. Ilmiön ontogeneettinen syntyhistoria jää tilastollisten tutkimusten ulkopuolelle, ja toistaiseksi kaikki selitysmallit – niin psykoanalyttiset kuin geneettisetkin – ovat enemmän tai vähemmän hypoteettisia. Todennäköisesti lopullinen selitys yhdistäisi molempien piirteitä.

3. Tarkkaan ottaen psykoanalyysi ei vastusta geneettisiä selityksiä, sillä psykoanalyysi liittyy perinnölliset, biologiset taipumukset idiin, ei suinkaan kiellä niiden olemassaoloa. Freudin omat teoriat olivat sängen lamarckilaisia, mutta psykoanalyysin ei tarvitse jäädä niiden vangiksi. (Sulloway 1979.) Jotkut sosiobiologit ovat suotta yksinkertaistaneet asetelmia väittämällä, että psykoanalyysi hyväksyisi vain kasvatuksen (kulttuurin)

merkityksen ja sosiobiologia vain luonnon merkityksen. Psykoanalyysi on samastettu yksipuolisesti objektisuhteiden teoriaan ja jätetty viettipsykologia huomiotta. Täytyy ihmetellä, miksi jotkut tutkijat haluavat välttämättä pitää yllä niin sanottua *nature versus nurture* -kiistaa, kun kokemusperäisen näytön perusteella kummallakin on sijansa.²

4. Sekä Arthur Wolfin ja Chieh-Shan Huangin että Joseph Shepherin tutkimuksiin sisältyy muutamia sisäisiä rajoituksia, ja niiden takia tulokset eivät kerro aivan siitä, mistä tutkijat esittävät niiden kertovan.

4a. Kummassakaan tutkimuksessa ei selvitetty, osoittavatko kohdehenkilöt *lapsina* eroottista kiintymystä toisiinsa tai vanhempiinsa (niin kuin vaikkapa ”Pikku Hans”).

4b. Tutkimukset kohdistuvat avioliittokäyttäytymiseen; mutta kuinka luotettavasti avioliittoluvut kertovat tosiasiallisesta sukupuolikäyttäytymisestä?

4c. Tutkimuksissa sivuutettiin homoseksuaaliset suhteet ja keskityttiin heteroseksuaalisiin avioliittoihin.

4d. Tutkimuksissa sekoitettiin sukuruusaus (*incest*) ja sisäsiittoisuus (*inbreeding*). Kaikki sukuruusainen käytös – malliesimerkinä homoseksuaalinen – ei johda siitokseen; esimerkiksi Shepherin kibbitsitutkimuksessa lapset eivät välttämättä ”näennäissukuruusasta” vaan ”näennäissisäsiitosta” (Spain 1987, 631–632).

Kun siis on selitettävä, miksi yksilö ei aikuisena

²Psykoanalyysia ja sosiobiologiaa (evoluutiopsykologiaa) on pyrkinyt yhdistämään ”psykodarvinismiksi” Christopher R. Badcock (1994 & 1998). Tämä oppisuunta kärsii samoista tieteenfilosofisista ongelmista kuin muukin sosiobiologia: eläinten inhimillistämistä (voisiko kala tehdä toisin kuin tekee?), vauvojen personifioimisesta ym. antropomorfisista ja adultomorfisista projektioista ja riittämättömistä erotteluista. Paikoin päättely lähentelee maagista ajattelua: Badcock (1998) liittyy biseksuaalisuuden siihen, että miehellä on X- ja Y-kromosomi (entä naisella?), ja liittyy intrapsyykkiset ristiriidat perimänsäisiin (intra-genomiseen). Hän vain esittää kaksi analogiaa piittaamatta siitä, että niiden väliset vaikutusmekanismit (joita hän ei edes vaivaudu etsimään eikä esittämään) ovat epäuskottavia tai jopa käsitteellisesti mahdottomia. Lyhyesti sanottuna hän ei erota toisistaan syyvaikutusta (causation), vastaavuutta (correlation) ja ontologista samuutta (vrt. Velmans 2000, 35–37). – Psykoanalyysin ja sosiobiologian liitto on järjestellyt myös Leonard Jackson (2000), mutta hänenkin ongelmana on se, että hän hyväksyy sosiobiologiset opetukset liian kriittikittömästi.

valitse vanhempiaan, sisaruksiaan tai kasvin-kumppaneitaan sukupuolikohteeksi, ei westermarckilaisen ja psykoanalyttisen selitysmallin välillä tarvitse olla ristiriitaa, vaan ne täydentävät toisiaan (Spain 1987 & 1988). Molemmat mallit pyrkivät selittämään samaa havaintoilmiötä – miksi sukurutsaus tosiasiallisesti on niin harvinaista ja kieltoutunutta –, ja vain psykoanalyttinen malli koettaa selittää sen, miksi yhdessä kasvaminen vaikuttaa niin kuin vaikuttaa. Westermarck ei ottanut huomioon tietoisten ja tiedostumattomien halujen eroja (Spain 1987, 625),³ koska hän suhtautui kielteisesti ”tiedostumattoman sielunelämän” ideaan (Ihanus 1990, 150), eli hän ei halunnut erottaa toisistaan egon autonomista ja defensiivistä osaa (vrt. Fine 1990, 646–648) eikä asettaa tätä ennako-oletustaan kriittisen tarkastelun kohteeksi. Ilmiön geneettisten, biologisten juurien osalta on huomautettava muutamista biologisen selitystavan ongelmista.

1. Ihminen ei voi tunnistaa biologisia jälkeläisiään ja sukulaisiaan sillä tavoin kuin jotkin eläimet ilmeisesti voivat (mutta vrt. käenpoikaset). Tutkimuksissa sukurutsausinno on kohdistunut yhtä lailla biologisiin sisaruksiin kuin muihin kasvinkumppaneihin.

2. Eri yhteiskunnissa sukurutsaus ja endogamia määritellään eri tavoin.

3. Ihmismieli ei ole yhtenäinen, tasakoosteinen ”mökky”, jossa yksi tunne kerrallaan hallitsee kokonaisvaltaisesti, vaan ihminen voi suhtautua asioihin ambivalentisti: samaa asiaa rakastetaan ja vihataan. Tämä liittyy psykodynaamiikkaan. Erityisesti äiti joutuu lapsen kasvaessa tällaisen suhtautumistavan kohteeksi. Tuntuu mahdolliselta, että lapsi voi yhtä aikaa rakastaa äitiä tietoisista syistä ja inhota hänen läheisyyttään tiedostumattomien seikkojen tai biologisen inhon takia tai rakastaa isää siksi, että tämä tarjoaa turvaa, ja vihata siksi, että tämä pitää kuria. Tätä ilmiötä voisi George De Vosin (1975) tavoin nimittää ”afektiiviseksi dissonanssiksi”. Kysymys on siitä, että ihminen tietoisena olentona ei voi aina hyväksyä niitä tuntemuksia, joita hänellä on biologise-

na olentona. Havainnollisen esimerkin tarjoavat sellaiset homoseksuaalit, jotka eivät tahdo hyväksyä sukupuolista suuntautumistaan; mielen ”mökkyteorian” mukaan heidän pitäisi vain joko olla tyytyväisiä tilanteeseensa tai muuttaa suuntautumistaan, jos homoseksuaalisuus ei miellytä. Sosiobiologiset selitysmallit yksinkertaistavat siis liikaa ihmisen monikerroksista psykodynaamiikkaa.

4. Jos sukurutsauskammo olisi puhtaasti biologinen ilmiö, emme tarvitsisi lakeja emmekä tabuja sen tueksi.

5. Eläimistä tehtyjä havaintoja ei voida yleistää koskemaan ihmisiä kahdesta syystä:

5a. Eri eläinlajeista tehtyjä havaintoja ei voida vapaasti yleistää koskemaan mitä tahansa muuta eläinlajia, vaikka ne olisivat geneettisesti läheistäänkin sukua.

5b. Vain ihminen on tietoinen itsestään ja pystyy tutkistelemaan ja tarkistamaan tavoitteitaan ja keinojaan ja myös huijaamaan *itseään*.

6. Lapsi suhtautuu eri lailla vanhempiinsa ja sisaruksiinsa. Vanhemmat tarjoavat hoivaa, ravintoa ja rakkautta, mutta sisarukset ovat rinnalla kilpailemassa ja lapsi tuntee mustasukkaisuutta. Lapsi ei halua raivata äitiä tieltään mutta sisarukset toisinaan kyllä. Näiden suhteiden ero on otettava huomioon, sillä ne mutkistavat tilannetta. Sisarusten sukurutsauskammoa ei voida selittää samalla tavoin kuin lapsen ja vanhemman suhteen aiheuttamaa kammoa, vaan niiden viettikohtalot eronnevät selvästi.

7. Jos eläimillä on biologinen ”sisäsiittoisuus-esto”, ne eivät voi sitä ylittää. Ihmisellä tuo raja ei tunnu olevan ylittämätön, sillä todellisuudessa sukurutsausta tiedetään esiintyvän jonkin verran, ja toisaalta kiinalaiseen kulttuuriin kuuluvat ”kasvinkumppaniavioliitot” (*sim pua*) eivät epäonnistu täydellisesti, vaikka niissä uskottomuus, hedelmättömyys ja avioerot ovatkin yleisempiä kuin vertailuaineistossa, tavanomaisissa avioliitoissa (Wolf & Huang 1980).⁴

8. Vanhemmat eivät ole 2–6-vuotiaana eläneet lastensa seurassa, joten vanhemmille ei ole ainaakaan tästä syystä kehittynyt sukurutsauskammoa (Ihanus 1990, 161), vaan sukurutsauskielto vai-

³ Vuonna 1934 julkaisemassaan kriittisessä teoksessa *Freuds teori om Oedipuskomplexen i sociologisk analysning* Westermarck esittää yksilöidympää kritiikkiä ja viittaa muihinkin Freudin teoksiin kuin vain *Toteemiin ja tabuun* (Westermarck 1934b). Ulkomaiset kirjoittajat – sekä sosiobiologit että psykoanalytikot – eivät juuri ole käsitelleet tätä teosta, vaikka se on julkaistu englanniksikin (Westermarck 1934a).

⁴ Kysymyksessä on siis malliesimerkki ”hengenelämän laista” (Peirce 2001, 291–), joka ei edellytä täydellistä ja ehdotonta noudattamista niin kuin mekaaniset luonnonlait vaan joka perustuu ärsykkeen ja vasteen vuorovaikutukseen (Bateson 1987, 405–).

kuutta selvästi kulttuuriperäiseltä: olemme oppineet, että lasten seksuaalinen hyväksikäyttö on väärin. (Sama koskenee lapsia, joille on syntynyt nuorempi sisarus 6. ikävuoden jälkeen.) Lasten seksuaaliseksi hyväksikäytöksi tulkittava käyttäytyminen on huolestuttavan yleistä eri kulttuureissa, kuten antropologinen aineisto osoittaa, eikä yksikään kulttuuri ole tästä vitsauksesta täysin vapaa.

9. Sosiobiologinen tarkastelutapa keskittyy vain biologisiin siteisiin ja jättää huomiotta emotionaaliset, kulttuurilliset, tietoiset ja tiedostumattomat siteet (Spain 1987, 632).

10. Sosiobiologit käyttävät aineistonaan vain Freudin vanhoja kirjoituksia (lähinnä Toteemia ja tabua ja siitäkin vain muutamia kohtia), eivät tuorempia psykoanalyysin kuvauksia. He rinnastavat virheellisesti Freudin yksityiset spekulatiot ja psykoanalyysin ja jättävät huomiotta, että psykoanalyysi on yhteisön kehittämä tiede ja että sen eriaikaiset näkemykset vaikuttavat väistämättä keskenään ristiriitaisilta akronisessa tarkastelussa.

Jos siis halutaan lyhyesti kuvata sosiobiologisten selitysten perusongelma, niin nämä selitykset ovat ylipäänsä mahdollisia vain, jos elämänilmiöitä tarkastellaan epätasaisesti ja etäältä, toivekuvitelmiin helmoista ja jos tarkastellaan tilastollisia aggregaatteja eikä konkreettisia yksilöitä. Kun ilmiöitä tarkastellaan liian etäältä, syntyy näennäisiä ryhmyksiä, jotka ovat havainnoijan eivätkä kohteen itsensä ominaisuuksia (kuten liikkuvan tekstin illuusio valotaulussa). Kun pureudutaan mikrotason analyysiin – tarkastellaan vaikkapa kiinalaisen ”pikkuminiän” tosiasiallista asemaa perheeseen ostettuna orjatyövoimana –, törmätään kausaalimekanismeihin, jotka voivat saattaa alkuperäiset lähtöoletukset sivuseikoiksi. – Toinen ongelma johtuu tilastollisten aineistojen käytöstä. Tilastollisten keskiarvojen laskeminen on deduktiivista päättelyä, mutta kun keskiarvoista päätellään yksityistapaukseen, kuuluuipa tämä alkuperäiseen aineistoon tai ei, se on induktiota ja siihen sisältyy induktion epävarmuus. Jos suomalaisessa perheessä on keskimäärin 1,83 lasta, tästä ei pidä päätellä, että yhdessäkään suomalaisessa perheessä on tosiasiallisesti 1,83 lasta, koska lapsiluku ei ole jatkuva vaan jaollinen suure. On siis huomattava, että tilastolliset tunnusluvut kertovat joukosta, eivät yksilöistä; kuitenkin sosiobiologit esittävät selittävänsä yksityisten eliöiden käyttäytymistä. (Vrt. Peirce 2001, 175–254,

295–304. Singulaaristen ja geneeristen kausaaliväitteiden erosta ks. Niiniluoto 1983, 238–246.) Lisäksi tarkkojen tilastojen käyttö edellyttäisi huolellisempaa kausaalisuhteiden perustelemista. Voitaisiin näet laatia vakuuttavannäköinen tilasto osoittamaan, että jäätelönsyönti aiheuttaa hukkumiskuolemia.

Lisäksi on epäselvää, kuinka totuudenmukaisesti tilastolliset menetelmät ja rutiininaiset haastattelut tavoittavat ihmisten todellista psykodynaamiikkaa, varsinkin kun kysymys on sukupuoliasioista, joihin suhtaudutaan voimakkaan tunneperäisesti ja joista yksilö itsekään ei välttämättä saa kovin nopeasti totuudenmukaista kuvaa. Erityisesti silloin, jos käytetään ennalta asetettuja kysymyksiä, ne eivät välttämättä vastaa ihmisten yksilöllisiä tilanteita eivätkä tutki niinkään sisäistä vaan ulkoista käyttäytymistä (Larsson 1991, 117). Ennalta asetetuilla kysymyksillä saadaan vain sellaista tietoa, jota ennalta osataan tai halutaan etsiä. (Aalto–hiukkas-dualismikin näyttää tutkijalle sen mukaan, mitä hän haluaa etsiä.) Ne eivät välttämättä tarjoa *psykologista* tietoa, koska niissä ei ole kysymys kaksisuuntaisesta vuorovaikutuksesta niin kuin psykoanalyysissa vaan yksisuuntaisesta, objektiivovasta vuorovaikutuksesta (vrt. Sauri 1990, 73–). Psykologinen tieto vastaa kysymykseen, *miksi* joku käyttäytyy tietyllä tavalla, empiirinen tieto vain siihen, käyttäytykö joku tai käyttäytyivätkö jotkut tietyllä tavalla⁵ (Sauri 1990, 196). Kun tilasto- ja haastattelumenetelmää verrataan psykoanalyttiseen terapiaan, jossa potilas ja analyttikko tapaavat toisensa 4–5 kertaa viikossa monen vuoden ajan ja potilaalle sallitaan täydellinen suullisen itseilmaisun vapaus ja potilaan ja analyttikon välille kehittyy ainutlaatuinen tunne- ja luottamussuhde (Ollinheimo & Vuorinen 1999, 101–102) ja vuorovaikutus tavoittelee aitoa kaksisuuntaisuutta, on kliinisen psykoanalyttisen tutkimuksen tuloksille annettava paljon enemmän painoa kuin esimerkiksi sosiobiologit suovat.

⁵*Ongelmallista on sekin, tarkastellaanko käyttäytymistä merkityksessä conduct (sisäinen ja ulkoinen ilmiö) vai merkityksessä behave (ulkoinen ilmiö). Psykologia tutkii edellistä, sosiobiologia jälkimmäistä. Kysymyksen hahmottamista vaikeuttaa se, että molemmat englannin sanat suomennetaan yleensä ”käyttäytymiseksi”, vaikka edellinen tarkoittaa subjektiivista ja jälkimmäinen objektiivista käyttäytymistä.*

KIRJALLISUUS

- BADCOCK, CHRISTOPHER R.: Psychodarwinism: The New Synthesis of Darwin and Freud. London: Harper Collins, 1994
- BADCOCK, CHRISTOPHER R.: Psychodarwinism: The New Synthesis of Darwin and Freud. P. 457–483. In: Crawford, Charles & Krebs, Dennis L. (eds.): Handbook of Evolutionary Psychology: Ideas, Issues, and Applications. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 1998
- BATESON, GREGORY: Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. Northvale: Jason Aronson, 1987
- DE VOS, GEORGE A.: The Dangers of Pure Theory in Social Anthropology. *Ethos* 3 (1975): 1, 77–91
- FINE, REUBEN: The History of Psychoanalysis. New Expanded Edition. Northvale: Jason Aronson, 1990 [1979]
- FREUD, SIGMUND: Toteemi ja tabu. Eräitä yhtäläisyyksiä villien ja neuroottisten sielunelämässä. Suomentanut Mirja Rutanen. Helsinki: Love Kirjat, 1989. [Totem und Taboo, 1913]
- HAMILO, MARKO: Ihmisluonto palaa tieteeseen ja politiikkaan. Helsingin Sanomat 18.1.2003
- IHANUS, JUHANI: Kadonneet alkuperät: Edvard Westermarckin sosiopsykologinen ajattelu. Väitöskirja. Helsinki: Kirjayhtymä, 1990
- JACKSON, LEONARD: Literature, Psychoanalysis and the New Sciences of Mind. London: Pearson, 2000
- LARSSON, BO: Psykoanalysens sanning – natur- eller humanvetenskaplig? S. 113–126. I: Reiland, Hans & Ylander, Franziska (red.): Psykoanalys och kultur: Uppbrott och reflektioner. Stockholm: Natur och Kultur, 1991
- NIINILUOTO, ILKKA: Tieteellinen päättely ja selittäminen. Helsinki: Otava, 1983
- OLLINHEIMO, ARI & VUORINEN, RISTO: Metapsychology and the Suggestion Argument: A Reply to Grünbaum's Critique of Psychoanalysis. *Commentationes Scientiarum Socialium*, 53. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1999
- PAUL, ROBERT A.: Psychoanalysis and the Propinquity Theory of Incest Avoidance. *The Journal of Psychohistory* 15 (1988): 3, 255–261
- PEIRCE, CHARLES S.: Johdatus tieteen logiikkaan ja muita kirjoituksia. Valinnut ja suomentanut Markus Lång. Tampere: Vastapaino, 2001
- SARMAJA, HEIKKI: Seksuaalisen häveliäisyyden alkupeirä. *Yhteiskuntapolitiikka* 67 (2002): 2, 105–121
- SAURI, PEKKA: The Production of Psychological Knowledge as Communicative Interaction. Diss. Uxbridge: Brunel University, 1990. Moniste
- SHEPHER, JOSEPH: Incest: A Biosocial View. New York: Academic Press, 1983
- SPAIN, DAVID H.: The Westermarck–Freud Incest-Theory Debate: An Evaluation and Reformation. *Current Anthropology* 28 (1987): 5, 623–635, 643–645
- SPAIN, DAVID H.: Incest Theory: Are There *Three* Aversions? *The Journal of Psychohistory* 15 (1988): 3, 235–253
- SULLOWAY, FRANK J.: Freud, Biologist of the Mind: Beyond the Psychoanalytic Legend. London: André Deutsch, 1979
- TAMMISALO, OSMO: Se parhaiten nauraa, joka viimeksi nauraa. *Tieteessä tapahtuu* 21 (2003): 1, 50–53
- TÄHKÄ, VEIKKO: Mielen rakentuminen ja psykoanalyttinen hoitaminen. 2. painos. Helsinki: WSOY, 1997. [Mind and Its Treatment: A Psychoanalytical Approach, 1993]
- VELMANS, MAX: Understanding Consciousness. London: Routledge, 2000
- WESTERMARCK, EDVARD: The History of Human Marriage II. 5th edition. London: Macmillan, 1925 [1891]
- WESTERMARCK, EDVARD: Three Essays on Sex and Marriage. London: Macmillan, 1934. 1934a
- WESTERMARCK, EDVARD: Freuds teori on Oedipuskomplexen i sociologisk belysning. *Vetenskap och bildning*, 45. Stockholm: Bonnier, 1934. 1934b
- WILSON, EDWARD O.: Consilience: The Unity of Knowledge. London: Little, Brown & Co., 1998
- WOLF, ARTHUR P. & HUANG, CHIEH-SHAN: Marriage and Adoption in China, 1845–1945. Stanford: Stanford University Press, 1980.